

**INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE
RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)**

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

વિનોબા ભાવેના શૈક્ષણિક વિચારોનો અભ્યાસ

A Study of The Educational Thoughts of Vinoba Bhave

અજીતકુમાર એમ.મકવાણા

એમ.એ.(ગુજરાતી,સામાજશાસ્ત્ર)એમ.એડ.,એમ.ફિલ.(શિક્ષણશાસ્ત્ર)

પીએચ.ડી.સ્કોલર(શિક્ષણશાસ્ત્ર)

આઈ.આઈ.ટી.ઈ.,ગાંધીનગર

રાજ્યસ્તરીય પરીસંવાદ

વિનોબા :વિચાર અને વ્યવહાર

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ,અમદાવાદ

4 માર્ચ 2020,બુધવાર

સંશોધન પેપર

સારાંશ

વિનોબા ભાવેના શૈક્ષણિક વિચારોનો અભ્યાસ

વિનોબા ભાવેના જણાવ્યા મુજબ જ્ઞાનશિક્ષણ એ વ્યવહારિક કાર્યની એક આડપેદાશ છે." તે એક વિવિધ ગુણોનું સંયોજન જે વ્યક્તિગત તેમજ સમાજને ફાયદો કરે છે.શિક્ષણ એ શરીરના મન,હૃદય અને આત્માના વિકાસ માટેનો આધાર અને પાયો છે. આ શિક્ષણ દ્વારા પ્રેમ,સહકાર,સમાજમાં સહાનુભૂતિ,હિંમત અને માનવતા આ પરિબળોનો વિકાસ થાય છે. શિક્ષણ વિકાસ માટે મૂળભૂત જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે, હૃદયની ગુણવત્તા સારા વ્યક્તિત્વની ખાતરી કરવા માટે કે જે સમાજ,રાષ્ટ્ર અને માનવતા અને સમગ્ર વિશ્વ માટે હંમેશાં શૈક્ષણિક ધોરણથી વ્યક્તિત્વ વિકસિત થયું છે. શિક્ષણ વ્યક્તિગત સિદ્ધિ માટે કામ કરતું નથી, પરંતુ તેના હેતુને કલ્યાણ અને સેવા બધા માટે અર્પિત છે.

વિનોબા ભાવે પુરુષો અને સ્ત્રીઓની સમાનતા ઇચ્છે છે.શૈક્ષણિક વિચારો પર અભ્યાસ કર્યા પછી તેમનું પોતાનું સ્વપ્ન હતું કે મહિલાઓએ આગળ આવવું જોઈએ અને આચાર્ય વિનોબા ભાવેનું સમાજ જીવન આપણે જાણવું જોઈએ.ભગવાન માટે બધા સમાન છે.ભગવાન આંતરિક અને બાહ્ય શિક્ષણ લાવવા વિશેના વિચારોને ધ્યાનમાં લેતા નથી. વિવિધ લોકો વચ્ચેના ભેદભાવ બાળકના સમગ્ર વિકાસ મુજબ,તેમ છતાં તેમના વિચારો સર્વોદય તત્ત્વજ્ઞાન સમાનતા ગાંધીજીના સર્વોદય દર્શન પર આધારિત હોવા જોઈએ.આધ્યાત્મિક અને શારીરિક ક્ષેત્રે,આપણા પોતાના હેતુઓ તેઓ કોઈક રીતે ગાંધીજીના મૂળભૂત ખ્યાલથી અલગ છે.

જીવન આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિ હોવી જોઈએ.શિક્ષણે હાલમાં ભારતીય શૈક્ષણિક દૃશ્ય વિનોબાના સર્વોદય ફિલોસોફીએ આત્મવિશ્વાસરસંપુર્ણ સંતુલનરક્ષણતા જેવા વિચારો આપ્યા છે.વ્યક્તિગત અને માનવ નિર્માણ માટે ઉદ્યોગની સિદ્ધિ તરફસમાજના નેતા તરીકે શિક્ષકે કલ્યાણ માટે કાર્યો કરવા જોઈએ.વિનોબા ભાવેએ પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી પરના શિક્ષણના લક્ષ્યો આપ્યા છે તે ખૂબ જ સુસંગત છે.

પ્રસ્તાવના

શિક્ષણની પ્રક્રિયા ઉપર જે તે યુગમાં થયેલ શિક્ષણ ચિંતકોના વિચારોનો પ્રભાવ પડતો રહ્યો છે. ભારતની શિક્ષણ વ્યવસ્થા ઉપર પણ ફોબેલ,મારિયા મોન્ટેસરી,જ્હોન ડ્યૂઇ વગેરે જેવા પાશ્ચાત્ય કેળવણીકારો તથા ગૌતમ બુદ્ધ,મહાવીર સ્વામી,સ્વામી વિવેકાનંદ,મહાત્મા ગાંધીજી,સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર,જે.ફુલ્લમૂર્તિ,ગિજુભાઇ બધેકા વગેરે જેવા ભારતીય શિક્ષણ ચિંતકોનો પ્રભાવ પડ્યો છે. આજનું શિક્ષણ માળખું આ બધા વિચારકોના વિચારો થકી ઘડાયું છે,પરિવર્તન પામ્યું છે અને વિકસિત થયું છે.

આચાર્ય વિનોબા ભાવે (૧૧મી સપ્ટેમ્બર,૧૮૯૫-૧૫મી નવેમ્બર,૧૯૮૨) જન્મ સમયનું નામ વિનાયક નરહરી ભાવે હતું. એમનો જન્મ ગાગોદા,મહારાષ્ટ્ર ખાતે થયો હતો. તેમને દસ વર્ષની કુમળી વયે જ આજીવન બ્રહ્મચર્ય અને લગ્ન નહીં કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.એવા આચાર્ય, ઋષિ અને સંતની બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર પૂજ્ય વિનોબાજીના શિક્ષણના વિચાર તેમના પુસ્તકોમાંથી શોધીને અહીં સંશોધન પેપર તૈયાર કરેલ છે. વિનોબાજીએ તેમના જીવનમાં શોધવાનું લક્ષ્ય રાખ્યું હતું. સમાજના જીવનમાં દરેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ કેવી રીતે અહિંસાથી દુર

કરી શકે છે. તેને તે મુખ્ય કાર્ય ગણતા હતા. વિનોબાજીની અનોખી જીવન દ્રષ્ટિએમની પ્રત્યેક કૃતિ બ્રહ્મરસમાં તરબોળા આત્માના ઊંડાણમાં ડૂબકી મારીને પોતાની નિરાળી પ્રતિભા, સમ્યક પ્રજ્ઞા અને અગાધ કરુણાપૂર્વક એમણે સમાજજીવનના અનેક પ્રશ્નો પર આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ ચિંતન અને પ્રયોગ કર્યા. એ અનુભૂતિમાંથી એમનું સાહિત્ય પ્રગટ થયું, આપણા રોજરોજના વ્યવહારનું શોધન કરનારા પ્રતિદિન માટેનો એક વિચાર, પ્રભુ પ્રાપ્તિની અભિપ્સા જગાડનાર, હૃદયની ગ્રંથિઓ ખોલનારા, ઊંડાણ તથા ઊંચાઇનો સ્પર્શ કરનારા આ સીધા સાદા, મધુર મોતી જાણે ચૈતન્યની ચિનગારી છે, જેનો પ્રત્યેક ઘૂંટડો અમૃતપાન કરાવશે. બ્રાહ્મણ નરહરી ભાવે કે જે ગણિતના પ્રેમી, વૈજ્ઞાનિક સૂઝબૂઝવાળા તથા રસાયણશાસ્ત્રમાં અધિક રુચિ ધરાવતા હતા. એ સમયમાં મોટા ભાગના રંગો બહારના દેશોમાંથી આયાત કરવા પડતા હતા. નરહરિ ભાવે રાત-દિવસ રંગોની શોધના કાર્યમાં લાગેલા રહેતા. એમને બસ એક જ ધુન હતી કે ભારતને આ મામલે આત્મનિર્ભર બનાવવું જોઈએ. એમની પત્ની રુક્મિણી બાઈ વિદુષી મહિલા હતી. ઉદાર-ચિત્ત, આઠે પહોર ભક્તિ-ભાવમાં ડૂબેલી રહેતી હતી. આની અસર તેમના દૈનિક કાર્ય પર પણ પડતી હતી. મન ક્યાંય બીજી તરફ રમતું રહેતું જેથી ક્યારેક શાકમાં મીઠું ઓછું પડી જતું, તો ક્યારેક વધારે. ક્યારેક દાળના વધારમાં ઢીંગ નાખવાનું ભૂલી જવાતું તો ક્યારેક વધાર કર્યા વગર જ પીરસવામાં આવતી. આખું ઘર ભક્તિ રસમાં તરબોળ રહેતું હતું. આવા સાત્વિક વાતાવરણમાં તેમનો ઉછેર થયો હતો.

વિનોબા ભાવેને ઓછામાં ઓછી બે મોટી હિલચાલ માટે યાદ કરવામાં આવે છે જે તેમને શરૂ કરી હતી અને પ્રેક્ટીસ કરી હતી. પ્રથમ, સર્વોદય ભબધા માટે કલ્યાણ” ના સિદ્ધાંત, જે તેમણે હિમાયત કરી અને તેને અમલમાં મૂક્યો. જોકે તે મૂળ ગાંધીનો વિચાર હતો, વિનોબાએ તેનો વ્યાપ વધાર્યો. સર્વોદય માને છે કે વ્યક્તિનું ભવું એ બધાના સારા પર આધારીત છે અને તે બધાં કામ ઉંચા અથવા નીચા સમાન મૂલ્યના છે. સર્વોદય ચળવળ દ્વારા લોકોને સ્થાનિક મુદ્દાઓને સર્વસંમતિ અથવા નજીકના લોકોને સર્વસંમતિથી સમાધાન માટે શિક્ષિત કરીને, ગ્રામજનોને મર્યાદિત સંસાધનોના મહત્તમ ઉપયોગથી પ્રેક્ટીસ આપીને, અને પોતાના કાર્યો ચલાવવા માટે લોકોની ક્ષમતા વિકાસમાં ફાળો આપ્યો હતો. ન્યૂનતમ સરકારી નિયંત્રણ અને સહાય, આખરે બધાના કલ્યાણ અને સુમેળ તરફ દોરી જાય છે. વિનોબાએ મૂળભૂત શિક્ષણના સારા મૂલ્ય, સારી ખેતી પદ્ધતિઓ અને હસ્તકલા ઉદ્યોગોના વિસ્તરણ પર મૂક્યો છે. વિનોબાનું બીજું મોટું યોગદાન ભુદાન યોજના”માં સમાવિષ્ટ હતું. તે સમાજમાં સમાન વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓમાં સંપત્તિ અને જીવનશૈલીની વિશાળ અસમાનતાના તેમના નિરીક્ષણથી ઉદ્ભવ્યું હતું. તેમનો ઉદ્દેશ ત્રિગણીય ક્રાંતિ લાવવાનો હતો. રૂલોકોના હૃદયમાં પરિવર્તન, તેમના જીવનમાં પરિવર્તન અને તેણે પ્રેમ દ્વારા ત્રણેયને પરિપૂર્ણ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ પ્રયાસ કર્યો.

વિનોબા ભાવે ભારતની રાજકીય વિચારસરણી અને જાગૃત કરવા માટે ઘણા અન્ય નોંધમાત્ર યોગદાન આપ્યા, જેમ કે અહિંસક અને શાંતિપૂર્ણ વ્યૂહરચનાના ઉપયોગ દ્વારા લોકોની શક્તિને એકત્રિત કરવી, આધ્યાત્મિક ચેતના વધારવી, શાળાઓમાં હસ્તકલા શિક્ષણનો પ્રારંભ કરવો, સસ્તી કૃષિ નવીનતાઓની હિમાયત કરવી, અને પાણી પુરવઠો અને સિંચાઈ પ્રોજેક્ટનો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અમલ કરવો.

વિનોબા ભાવેએ કહ્યું હતું કે મેં શિક્ષણમાં યોગ-ઉદ્યોગ-સહયોગની વાત કરી છે. ગ્રામસમિતિ સાથે બેસીને અધિકારીઓ યોજના બનાવે તેવું થવું જોઈએ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા પાસ કરનારને જ નોકરી મળે તેવું ન હોવું જોઈએ. જે કામ કરવાનું છે તેની પરીક્ષા લેવામાં આવે. પછી તે વ્યક્તિ યુનિવર્સિટીમાં ભણી હોય કે ઘરમાં. દાખલા તરીકે રેલવેમાં માણસ જોઈએ છે તો તે માટે રેલવેવાળા પરીક્ષા લે. આમ કામ માટેની પરીક્ષા લેવામાં આવે તો પરિસ્થિતિ બદલાઈ જશે.

અભ્યાસનું શીર્ષક

અભ્યાસકે વિનોબા ભાવેના સાહિત્યમાંથી ગુજરાતી ભાષાના પુસ્તકો, અન્ય લેખકોએ લખેલા લેખો અને વિવેચનોમાંથી રજૂ થયેલા શૈક્ષણિક વિચારોને જાણવા માટે પ્રસ્તુત અભ્યાસ કર્યો હતો. વિચારણાને અંતે અભ્યાસકે પ્રસ્તુત અભ્યાસનું શીર્ષક આ મુજબ નિર્ધારિત કર્યું હતું.

વિનોબા ભાવેના શૈક્ષણિક વિચારોનો અભ્યાસ

હેતુઓ

- (૧) વિનોબા ભાવેની જીવન ફિલસુફીનો અભ્યાસ કરવો.
- (૨) વિનોબા ભાવેની શૈક્ષણિક ફિલસુફીનો અભ્યાસ કરવો.
- (૩) વિનોબા ભાવેના મતે શિક્ષણની સંકલ્પના અને અભ્યાસક્રમ વિશેના વિચારો જાણવા.
- (૪) વિનોબા ભાવેના મતે શિક્ષક વિદ્યાર્થી સંબંધનો અભ્યાસ કરવો.
- (૫) પ્રવર્તમાન શિક્ષણના સંદર્ભમાં વિનોબા ભાવેની ફિલસુફીની પ્રસ્તુતતાનો અભ્યાસ કરવો.

અભ્યાસના પ્રશ્નો

- (૧) વિનોબા ભાવેની જીવન ફિલસુફી સંદર્ભે કયા વિચારો વ્યક્ત થયા છે?
- (૨) વિનોબા ભાવેની શૈક્ષણિક ફિલસુફી સંદર્ભે કયા વિચારો વ્યક્ત થયા છે?
- (૩) વિનોબા ભાવેના મતે શિક્ષણની સંકલ્પના અને અભ્યાસક્રમ સંદર્ભે કયા વિચારો વ્યક્ત થયા છે?
- (૪) વિનોબા ભાવેના મતે શિક્ષક વિદ્યાર્થી સંબંધ સંદર્ભે કયા વિચારો વ્યક્ત થયા છે?
- (૫) પ્રવર્તમાન શિક્ષણના સંદર્ભમાં વિનોબા ભાવેની ફિલસુફીની પ્રસ્તુતતા સંદર્ભે કયા વિચારો વ્યક્ત થયા છે?

અભ્યાસનું ક્ષેત્ર

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં અભ્યાસ કરવા માટે પસંદગીના ક્ષેત્રો ઘણાં બધાં છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ વિનોબા ભાવેના પુસ્તકોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં શૈક્ષણિક વિચારોનો અભ્યાસ કરી શિક્ષણના સંદર્ભે અર્થઘટનો તારવવાના હોવાથી પ્રસ્તુત અભ્યાસનું ક્ષેત્ર ‘શૈક્ષણિક તત્વજ્ઞાન’ હતું.

સંશોધન પ્રકાર

પ્રસ્તુત અભ્યાસ વિનોબા ભાવેના પુસ્તકોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં શૈક્ષણિક વિચારોનો અભ્યાસ કરી શિક્ષણના સંદર્ભે અર્થઘટનો તારવવાના હોવાથી પ્રસ્તુત અભ્યાસ ‘ગુણાત્મક સંશોધન’ પ્રકારનો હતો.

સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ વિનોબા ભાવેના પુસ્તકોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં શૈક્ષણિક વિચારો તારવવા માટે હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો તેથી અભ્યાસકે ગુણાત્મક સંશોધનથી 'વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ' પદ્ધતિનો વિનિયોગ કર્યો હતો.

વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો

વિનોબા ભાવેના સાહિત્યમાં દસ ભાષાઓમાં ૨૦૭ જેટલા પુસ્તકો સામેલ છે. તેમાં બંગાળી-૦૧, અંગ્રેજી-૩૨, ગુજરાતી-૧૭, હિન્દી-૧૦૦, જર્મન-૦૧, મલયાલમ-૦૧, મરાઠી-૪૪, તમિલ-૦૧, તેલુગુ-૦૭, કન્નડ-૦૩ એમ કુલ ૨૦૭ પુસ્તકો છે. પરંતુ સમયની મર્યાદાને કારણે વ્યાપવિશ્વમાં સમાવિષ્ટ તમામ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાનું શક્ય નહોતું. માટે વિનોબા ભાવેની શૈક્ષણિક ફિલસુફી દર્શાવતું સાહિત્ય તેમજ તેમના વિશે અન્ય લેખકોએ લખેલ સાહિત્ય પ્રસ્તુત અભ્યાસનું વ્યાપવિશ્વ હતું.

અભ્યાસમાં સહેતુક નમૂના પસંદગીની પદ્ધતિથી નમૂનો પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વિનોબા ભાવેના સાહિત્યમાંથી ગુજરાતી ભાષાના પુસ્તકો, અન્ય લેખકોએ લખેલા લેખો અને વિવેચનોનો નમૂનામાં સમાવેશ કર્યો હતો. આ સાહિત્યનો આધાર તરીકે અને સ્વયં કરેલા અભ્યાસનો આધાર લીધો હતો.

ઉપકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ ગુણાત્મક પ્રકારનો હતો. ગુણાત્મક અભ્યાસમાં માહિતી એકત્રીકરણ માટે નોંધ, અવલોકનપત્ર, નોંધપત્રકો વગેરે જેવા ઉપકરણો પસંદ કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અભ્યાસક દ્વારા વિનોબા ભાવેના પુસ્તકોમાં રજૂ થયેલા શૈક્ષણિક વિચારો તારવવાના હોવાથી માહિતી એકત્રીકરણ માટે નોંધપત્રકની રચના કરવામાં આવી હતી. અભ્યાસકે નોંધપત્રકમાં નોંધપત્રક નંબર, પુસ્તકનું નામ, સંદર્ભ પૃષ્ઠ, વિચાર એકમ, વિચારનો એકમનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ, શૈક્ષણિક વિચારસંદર્ભ અને ચાવીરૂપ શબ્દ, નિષ્પન્ન થતો શૈક્ષણિક વિચાર વગેરે વિગતોનો સમાવેશ કર્યો હતો.

વિનોબા ભાવેના શૈક્ષણિક વિચારો દર્શાવતા દસ્તાવેજો, સાહિત્ય અને સંશોધન લેખોનો ઉપયોગ ઉપકરણ તરીકે થયો હતો.

માહિતીનું એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉપકરણની રચનાનું જેટલું મહત્વ છે તેટલું જ મહત્વ માહિતી એકત્ર કરવા માટેની રીતનું પણ છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અભ્યાસકે નમૂનામાં સમાવિષ્ટ પુસ્તકોર અન્ય લેખકોએ લખેલા લેખો અને વિવેચનોનું અને વાચન કરી તેમાંથી વિનોબા ભાવેના શૈક્ષણિક વિચારોને નોંધપત્રકમાં નોંધ્યા હતા. અભ્યાસક દ્વારા વિનોબા ભાવેના પુસ્તકો, અન્ય લેખકોએ લખેલા લેખો અને વિવેચનોમાંથી માહિતી એકત્રિત કરવાનું કાર્ય કરેલ હતું.

માહિતીનું પૃથક્કરણ

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં પ્રાપ્ત માહિતીનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. વિનોબા ભાવેના નમૂનામાં સમાવિષ્ટ પુસ્તકોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં નોંધપત્રકો તથા દરેક શૈક્ષણિક વિચાર સંદર્ભે પ્રાપ્ત થયેલ માહિતીની રજૂઆત તથા અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું.

માહિતીનું અર્થઘટન

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રાપ્ત માહિતીનું પૃથક્કરણ કર્યા બાદ મળેલ માહિતીનું સરળ ભાષામાં અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું.

અભ્યાસના તારણો

વિનોબા ભાવેના મતે શિક્ષણના તંત્ર ઉપર રાજ્યનો અધિકાર અને નિયંત્રણ ન હોવો જોઈએ. શિક્ષણ સરકારથી સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ. હા, ટેકનિકલ શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ સરકાર દ્વારા અપાય તો કોઈ વાંધો નથી. વિજ્ઞાનની શાખાનું શિક્ષણ સરકાર ભલે આપે. પરંતુ અન્ય સામાન્ય શિક્ષણ, સંસ્કારનું શિક્ષણ, જેને આપણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ કહીએ છીએ. તેમાં સરકાર માત્ર આર્થિક મદદ કરે, જેનાથી મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય ઘડાય છે. તે શિક્ષણ લોકોના હાથમાં જ રહેવું જોઈએ. જાતજાતની સરકારો આવે, તેમને પોતાના મનફાવે તેવા ઢાંચામાં વિદ્યાર્થીઓને ઢાળવાની સત્તા હરગિજ નહીં હોવી જોઈએ. વિજ્ઞાનના શિક્ષણ માટે સરકાર ભલે વ્યવસ્થા કરે. જો કે તે શિક્ષણ પણ સરકાર જ ચલાવે, એવો વિનોબા ભાવેનો આગ્રહ નથી. બલ્કે, તેમાં પણ તે કહે છે કે જેટલું વિજ્ઞાન ગામમાં શીખવી શકાતું હોય છે, તેટલું વિદ્યાર્થીને ગામમાં જ મળી રહે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. અને તેમાં સરકારે પૂરેપૂરી મદદ કરવી જોઈએ. આ માટેનાં કેટલાક સાધનો પણ ગામમાં ઉપલબ્ધ હોવાં જોઈએ. બે-ચાર ગામો વચ્ચે આ માટેની એકાદ લેબોરેટરી, એકાદ સંગ્રહાલય પણ હોય. આ સંદર્ભમાં સ્થાનિક જેટલું થઈ શકતું હોય તેટલું સ્થાનિક જ થવું જોઈએ. તે શહેરોમાં કેન્દ્રિત ન હોય. આજકાલ મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવાની વાત બહુ ચાલે છે. તેમને આ ‘મફત’ અને ‘ફરજિયાત’ શબ્દ જ પસંદ નથી. શિક્ષણ સાથે તેમનો મેળ બેસતો નથી. ઘણીવાર તેઓ વિનોદમાં કહે છે કે તમે શું મફત ને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવાના, તેની યોજના તો ભગવાન પહેલેથી કરી ચૂક્યા છે. ભગવાનની એવી યોજનાને આધારે જ મનુષ્ય આજે ઊભો છે. ભગવાને અગાઉથી આટલું ન વિચાર્યું હોય, તે સંભવ જ નથી. જો આ માટે તેણે સરકારની વાટ જોઈ હોત, તો દુનિયા ક્યારનીય ખતમ થઈ ગઈ હોત. પરંતુ ભગવાને પહેલેથી માણસના દિમાગમાં અક્કલ રાખી છે, પેટમાં ભૂખ રાખી છે અને હૃદયમાં સહુને માટે સહાનુભૂતિ રાખી છે. એટલે સહાનુભૂતિવાળું હૃદય, અક્કલવાળું દિમાગ અને ભૂખવાળું પેટ. આ ત્રણેય સાધન જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટે માણસને જન્મથી જ મળેલાં છે, અને સાથોસાથ આને લીધે જ્ઞાન મેળવવાની માણસને ફરજ પડે છે. આ ભૂખનું દિવ્ય દાન ભગવાન તરફથી મળ્યું ન હોત, તો ગમે તેવો સંઘ કે સરકાર તેને જ્ઞાન નહીં આપી શકે. આને હું ‘ફરજિયાત શિક્ષણ’ કહું છું. ભૂખ લાગતાં જ માણસને કોદાળી લઈ ખેતરે જવું પડે. ખેતરમાં કામ કરતાં તેને શિક્ષણ મળવાનું શરૂ થઈ જાય છે, પેટમાં ભૂખ ન હોત તો ખેતરમાં કોણ જાત? અને કોલેજમાંય કોણ જાત? આવી રીતે પેટમાં ભૂખ રાખીને જ્ઞાનની ફરજિયાત તાલીમ, અનિવાર્ય તાલીમ ભગવાને આપી જ રાખી છે.

એવી જ રીતે તેમણે એવી યોજના બનાવી છે કે બાળકને માતાના ઉદરમાંથી જન્મ મળે. માતા સાથે આવો ગાઠ નાતો છે, અને તેથી માતા જન્મથી જ શીખવતી આવી છે. તેને માટે કોઈને એક કોડીનો ખર્ચ થતો નથી. આને તેઓ મફત તાલીમની યોજના કહે છે. આવી રીતે ફરજિયાત મફત તાલીમની યોજના પહેલેથી જ ભગવાને કરી રાખી છે. કરવાનું જે બાકી છે તે ગણિતમાં શૂન્ય કહે છે, એવું શૂન્યવત છે, એમ જ સમજવું જોઈએ. જેથી આપણે શિક્ષણદાતા છીએ, એમ કોઈ માનતું હોય, તો તેણે શિક્ષણ મેળવવું હજી બાકી છે, એમ જ માનવું રહ્યું.

વર્તમાન શિક્ષણ સિસ્ટમની ખામીઓ - હાલમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે બે રીતે ભૂલો કરવામાં આવી રહી છે. પ્રથમ લાખો લોકો શિક્ષણ મેળવતા નથી, અને બીજું, જેઓ તે પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ યોગ્ય પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવતા નથી. આમ, સ્થિતિ એ છે કે એક તરફ શિક્ષણનો અભાવ છે, અને બીજી બાજુ ખરાબ શિક્ષણ. વર્તમાન શિક્ષણ ફક્ત બે વિભાગો સાથે સંબંધિત છે- સ્મરણ શક્તિ અને દલીલો કરવાની ક્ષમતા. આ સિવાય ઘણી અન્ય વિભાગો પણ મહત્વપૂર્ણ છે, પરંતુ હાલનું શિક્ષણ તેમના વિકાસ તરફ કોઈ ધ્યાન આપતું નથી. દેશની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં

વેતા,આ શિક્ષણનો કોઈ ફાયદો નથી.આ બાબતોની સ્થિતિ એવી છે કે છ વર્ષની ઉંમરેથી શરૂ થતો છોકરો એકવીસ કે બાવીસ વર્ષની ઉંમર સુધી અભ્યાસ કરે છે અને આ પંદર વર્ષ સુધી તે કોઈ કામ કે મજૂરી કરતો નથી.તે હવામાનની અનિયમિતતા જાણવામાં અને કાંઈ પણ કરવામાં અસમર્થ છે,પછી તે કૃષિ,સુધારકામ,વણાટ અથવા રસોઈ હોય.તેને આહારવિદ્યા વિશેનું જ્ઞાન હોતું નથી.આમ તે વ્યવહારિક જીવન માટેની કોઈ તૈયારી કર્યા વિના શાળાની બહાર આવે છે.

શિક્ષણ પહેલાનું કાર્ય - જેનું જીવન ઉપરના સ્વર્ગ અને આસપાસના કુદરતની દુનિયાથી છુટું પડે છે તેના માટે કોઈ સાચો આનંદ નથી.આનો અર્થ એ છે કે શિક્ષણ પહેલાનું કાર્ય એ આપણા શહેરોમાં વર્તમાન મુલ્યોની અને જીવનશૈલીને બદલવાની છે.આ કેવી રીતે થાય તે પ્રશ્ન છે તે તમારા અને મારા એકલા માટે નથી,પરંતુ આખી માનવતા માટેનો પ્રશ્ન છે.

શિક્ષણ પરીક્ષણો - આત્મ નિયંત્રણ,નિર્ભયતા અને વિચારવાની સ્વતંત્રતા,આ શિક્ષણના ત્રણ પરીક્ષણો છે.ફક્ત તે દેશ જ શિક્ષિત છે જ્યાં આ ત્રણ ગુણોની અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે.

છોકરાઓને શાળામાં આજકાલ વિવિધ પ્રકારની માહિતી શીખવવામાં આવે છે.પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું તે શીખવવામાં આવતું નથી.

ઘણા લોકો શિક્ષણમાં આત્મનિર્ભરતાના મહત્વ વિશે સંમત થાય છે.આત્મનિર્ભરતા, એ એક ખુબ જ ગહન અર્થ છે.બાળકને કેટલીક હસ્તકલા,કેટલીક જાતે કુશળતા કે જેના દ્વારા તે પોતાના શારીરિકશ્રમને સમર્થન આપે તે શીખવવું જોઈએ.ત્યાં ચોક્કસપણે શારીરિકશ્રમ હોવો જ જોઈએ,દરેકને તેના બેન્ડ્સનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે શીખવવું આવશ્યક છે.જો આખી વસ્તી કોઈ પ્રકારનો હાથવણાટ હાથ ધરે છે,તો તે તમામ પ્રકારના લાભ આપશે.તેથી,ખુબ જ ઓછામાં ઓછું,આત્મનિર્ભરતાનું આ પગલું શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાનો એક ભાગ હોવો આવશ્યક છે.પરંતુ હું સમજી શકું છું તેમ આત્મનિર્ભરતા તેમાં ઘણા વધારે છે. શિક્ષણ એ ગુણવત્તાવાળું હોવું જોઈએ કે તે વિદ્યાર્થીઓને બૌદ્ધિક આત્મનિર્ભરતાની તાલીમ આપશે અને તેમને સ્વતંત્ર વિચારકો બનાવશે.જો આ ભણતરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બની જાય,તો શીખવાની સમગ્ર પ્રક્રિયામાં પરિવર્તન આવશે.હાલના શાળાના અભ્યાસક્રમમાં ભાષાઓ અને વિષયોની વિવિધતા સામેલ છે અને વિદ્યાર્થીને એમ લાગે છે કે આ દરેકમાં તેને વર્ષો સુધી શિક્ષકની સહાયની જરૂર છે.પરંતુ વિદ્યાર્થીને એટલું શીખવવું જોઈએ કે તે આગળ વધવામાં અને પોતાને માટે જ્ઞાન મેળવવામાં સક્ષમ છે.વિશ્વમાં અનંત જ્ઞાન છે અને દરેકને તેની બાબતોના સંચાલન માટે તેના કેટલાક મર્યાદિત ભાગની જરૂર હોય છે.પરંતુ આ જીવનજ્ઞાન કોઈપણ શાળામાં હોઈ શકે છે તે વિચારવું ભૂલ છે. જીવનજ્ઞાન જીવનમાંથી જ મેળવી શકાય છે.

મોટાભાગનાં માતા-પિતા તેમના છોકરાઓ માટે શાળા અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરવા માટે ચિંતિત હોય છે જેથી તેઓ સરળ જીવન જીવી શકે.જો કે શિક્ષણની આ રીત ખોટી છે.ભણતરનું તેનું પોતાનું યુસ્ત મૂલ્ય છે.શીખવાનો ઉદ્દેશ સ્વતંત્રતા છે અને સ્વતંત્રતાજેને આપણે આત્મનિર્ભરતા કહીએ છીએ તેના માટેનો બીજો શબ્દ છે.

એક માણસ જેની પાસે સાચું ભણતર છે તે ખરેખર સ્વતંત્ર છે.આ આત્મનિર્ભરતાનો પ્રથમ અને ઓછામાં ઓછો ભાગ એ કે શરીર શિક્ષિત હોવું જોઈએ અને એક બીજું અને ખુબ જ મહત્વપૂર્ણ,તેનો એક ભાગ એ છે કે પોતાના માટે નવું જ જ્ઞાન મેળવવાની ક્ષમતા.સ્વતંત્રતામાં,ત્રીજું આવશ્યક તત્વ છે.અને તે પણ શિક્ષણનો એક ભાગ છે.સ્વતંત્રતા માત્ર અન્ય લોકોની સ્વતંત્રતા જ નહીં પરંતુ પોતાના સ્વભાવ અને આવેગની સ્વતંત્રતા પણ સૂચિત કરે છે.સ્વસ્થતા,વ્રત અને સેવાનું શિક્ષણમાં તેનું સ્થાન છે,કારણકે તે આ જ રીતે સ્વતંત્રતાનું આ ત્રીજું પાત્ર શીખી શકાય છે.

જો કોઈ માણસ પોતાને માટે વિચાર કરી શકતો નથી,તો તેનું મન ગુલામ બનેલું છે,ભાવનાઓ અને ઇન્દ્રિયોની ગુલામી પણ ખોટી છે,અને તેમના જૂલમને દૂર કરવા તે શિક્ષણનો આવશ્યક ભાગ છે.

બાળકોના શિક્ષણ વિશે વિચારતી વખતે માતા-પિતાએ ત્રણ સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.જ્યારે છોકરાઓને નોકરી મળી છે અને લગ્નની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે ત્યારે માતાપિતાની ફરજ પુરી થઈ નથી.તેઓ તેમના બાળકોને તેમના બધા પાડોશીઓ દ્વારા ખુશ,કુશળ અને આદર આપતા જોઈને તેમનો સાચો સંતોષ મેળવશે.

ભૂતકાળમાં તેમની પ્રચલિત વિવિધ શિક્ષણ “પદ્ધતિઓ” ની સરખામણીમાં ઘણા લોકો આજકાલ મૂળભૂત શિક્ષણને એક નવા પ્રકારની પદ્ધતિ, અથવા શિક્ષણની તકનીક તરીકે વિચારે છે.આ એક ભૂલભરેલો દૃષ્ટિકોણ છે.હું સિસ્ટમરૂપપદ્ધતિ અથવા શિક્ષણની તકનીક તરીકે વિચારું છે. સિસ્ટમ તમામ શિક્ષણનો અંત લાવી શકે છે.પશ્ચિમની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં તે દોષ છે કે તે હૃદયથી મહાન રેખાઓ શીખવા પર ખૂબ જ તણાવ આપે છે.આત્માની પરિપક્વતા માટે સાહિત્યના મહાન ફકરાઓનું શિક્ષણ એ એક આવશ્યક સહાય છે.આત્મ-નિયંત્રણ વિનાની કુશળતા માણસને વિનાશ તરફ દોરી જાય છે.શિક્ષણના આ પાસાં પર પુરતુ ધ્યાન આપ્યું નથી.

શિક્ષણ માટેની અમારી યોજના શિસ્ત માટેની યોજના છેચતેનો મુખ્ય કમાન,તે આત્મભોગ નથી પરંતુ આત્મ.નિયંત્રણ છે જો આપણે શિસ્ત અને સ્વયં.નિયંત્રણની ભાવના ક્રિયાત્મક કરવાના આ કાર્યને આગળ ધપાવવું હોય તોર મૂળભૂત શિક્ષણ આપવું જોઈએ જ્યાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધીર સ્ત્રીઓને અને આ કાર્ય માટે તાલીમ આપવી આવશ્યક છે. નાના બાળકોનું શિક્ષણ સંપૂર્ણપણે મહિલાઓના હાથમાં હોવું જોઈએ ઉપનિષદ પ્રમાણે

શિક્ષણ પ્રથમ માતા પાસેથી મળવું જોઈએ પછી પિતા પાસેથી અને છેલ્લે શિક્ષક પાસેથી મળવું જોઈએ તે જ શિક્ષણનો સાચો ક્રમ છે.તે ભારતમાં ગ્રામીણ શિક્ષણ વિશે મુખ્યત્વે વાત કરે છે.શિક્ષણ હસ્તકલા આધારિત છે.કામ અને ભણતર અલગ કરી શકાતા નથી.આને સંકલિત શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે.જ્ઞાનની બાધ્યતા અને અનુસરણની હિમાયત નથી વ્યવહારિક અભિગમ સૂચવવામાં આવે છે. જ્યાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ જીવનને સુધારવાના સાધન તરીકે કરવામાં આવે છે.બૌદ્ધિક કાર્ય અને મજૂર કામ વચ્ચેનો ભેદ નિરાશ કરે છે.એકંદરે વ્યક્તિત્વ અને પાત્ર વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. ખ્યાલ ખુલાસામાં આધ્યત્મિકતા સમાજવાદ અને અહિંસાના બધા સમય મિશ્રિત છે વિકાસના મોડેલ વિકાસ અથવા આધુનિકીકરણની ગતિ કરતાં આત્મનિર્ભરતા અને જૈવિક વિકાસને બળ આપતા હોવાનું લાગે છે જીવન મૂલ્ય તરીકે શિક્ષણ અમારી વર્તમાન વધારાની વિશેષતા એ આપણા બાળકોને શિક્ષિત કરવાની રીતનો અવરોધ લાગે છે વિદ્યાર્થીઓ તેમના તમામ શિક્ષણ વર્ષો કોઈ કુશળતા મેળવવા માટે જે તે સ્થળે વિતાવે છે તેને યોગ્ય ન કહી શકાય તે શિક્ષણ પ્રત્યેની મારી શ્રદ્ધાને દૂર કરે છે મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ તેમની જાગૃતિના મોટાભાગનાં કલાકો જેમાં અભ્યાસ કરે છે તેની પ્રવૃત્તિ માટેના વ્યવહારિક પ્રેરણાઓને ઓળખવા માટે તેમના તમામ શૈક્ષણિક વર્ષો સુધી સંઘર્ષ કરે છે કેટલાક આગામી પરીક્ષા પર નજર રાખે છે કેટલાકને ટોચની યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશવાનો લક્ષ્યાંક લે છે કેટલાક ઉંચા પગારની નોકરી માટે આવે છે કેટલાક આદરણીય પદવી માટે આપણું શિક્ષણ મોટાભાગના જટિલ વિશ્વની સેવા માટે થાય છે.જેની તેમને પાસે કોઈ ચાવી નથી.

એક સક્ષમતા તરીકે શિક્ષણ શિક્ષણ જેમ કે આજે આપણી પાસે છે તે કોઈને ઉત્સાહજનક લાગતું નથી તે હોવું જોઈએ હકીકતમાં આ ઉદ્દેશ્યને બૌદ્ધિક વિકાસ કરતાં વધુ મહત્વ આપવું જોઈએ નહીં વધુ શિક્ષિત લોકો ઓછા સ્વાર્થીર ઓછા ભ્રષ્ટર વધુ હિંમતવાન અથવા ઓછા હિંસક હોતા નથી તેઓ હોવા જોઈએ.

સંદર્ભસૂચિ

1. Bhave, Vinoba (2014) Thoughts on Education, Sarva Seva Sangh Prakashan.
2. Bhave, Vinoba (2014) Swaraj and Lokniti, Sarva Seva Sangh Prakashan.
3. ભાવેવિનોબા શિક્ષણ રૂ તત્વ ઓર વ્યવહાર પરંધામ પ્રકાશન
4. ભાવેવિનોબા (2013) વિનોબા અમૃત બિન્દુ સર્વ સેવા સંઘ પ્રકાશન
5. ઉચાટ, ડી.એ. (2002). સંશોધનની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ. રાજકોટ રૂસૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
6. ઉચાટ, ડી.એ., જોષીએચ.ઓ. અને દોંગાએન.એસ. (2001). ગુણાત્મક સંશોધન. રાજકોટ રૂસૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
7. દેસાઈ, એચ.જી. અને દેસાઈ, કે.જી. (1997) સંશોધનની પદ્ધતિ અને પ્રવિધિઓ. અમદાવાદ રૂયુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.
8. પટેલઆર.એસ. (2010). સંશોધનની પાયાની સંકલ્પનાઓ. અમદાવાદ : જય પ્રકાશન.
9. ભગવતસિંહજી (2004). ભગવદ્ગોમંડલ. રાજકોટ : પ્રવિણ પ્રકાશન.
10. ભાવે, વિનોબા (1966) વિચાર-પોથી. રાજકોટ : યજ્ઞ પ્રકાશન.
11. ભાવે. વિનોબા (1949) જીવનદૃષ્ટિ. અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન.
12. મહર્ષિ વિનોબા ભાવે, Navjivan Trust (e-publishing partner : eShabda by Cygent Infotech)
13. વૈદ્ય, યુનીભાઈ અને ચોકસી પ્રબોધ- સંપાદક. કાંચીની સંનિધિમાં વડોદરા : યજ્ઞ પ્રકાશન.
14. શાહરુદ્ધિપીકા.બી. (2004). શૌક્ષણિક સંશોધન. અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

Websites

- <http://archive.readgujarati.in/sahitya2/2010/07/16/degree-nokari/>
- <https://www.aksharnaad.com/2010/01/30/the-gandhi-i-know-by-vinobha-bhave/>
- <http://www.vinobabhav.org/index.php/thoughts/education>
- <https://drive.google.com/file/d/0B-ZWGF0lkaCBbHdUcDkwU0pGVjQ/view?usp=drivesdk>
- <https://www.mkgandhi.org/vinoba/thght.htm>
- <http://sujitkc.blogspot.com/2013/02/vinoba-bhaves-thoughts-on-education.html?m=1>
- <http://www.swaraj.org/shikshantar/bhave.html>
- <https://gu.m.wikipedia.org/wiki/>
- <https://shikshandarshan.wordpress.com/2016/01/30/mulakat/>